

אומרים פסוקי דרחמי וסליחות והתרעות מן השחר והיו מאריכים בהם עד שעברה שעה מן היום או יותר". נראה שדבריו מוסבים על אנשי המעמד במקדש דווקא, שכן הוא עוסק במימרא "הקורא ק"ש עם אנשי מעמד לא יצא". אם כן לדעתו אנשי המעמד עסקו בתפילות כל הזמן, אבל אחר את תפילת העמידה הקבועה כחובה לכל ישראל, ועל זה נאמר בגמ' כאן שהם פטורים מן התפילה.

סיכום

מסקנת הגמ' כאן, שתפילין של יד חוצצות בבגדי כהונה, ואסור להניחן בשעת העבודה. תפילין של ראש אינן חוצצות, אך אין חובה להניחן, משום שהעוסק במצוה פטור מן המצוה, וכך פוסק הרמב"ם. לעומת זאת, בגמ' בערכין נאמר, שגם בשעת הפטור מתש"י – יש חיוב בתש"ר. יש אומרים שהסוגיות חלוקות בשאלה האם עוסק במצוה פטור מן המצוה (מרומי שדה). ויש אומרים שהסוגיה בערכין מדברת במקרה בו הכהן אינו עוסק במצוה, דהיינו בשעה שאין עבודה לפניו, ואחר שהניחן – ישאירם גם בשעת העבודה (שטמ"ק). לדעה אחרת, גם במקרה זה רשאי הכהן לחלוץ תפיליו כשיתחיל את עבודתו, והחיוב מוטל רק על מי שאינו עובד כלל, ובכל זאת פטור מתש"י כי עליו ללבוש בגדים ללא חציצה, כגון הכהן הגדול (בית הלוי), או בין עבודה לעבודה (מקדש דוד).

כמה ראשונים כותבים, שבפועל הכהנים הניחו תש"ר (יראים; ראב"ד; חינוך; רע"ב). נראה שכוונתם שהכהנים החמירו להניח למרות הפטור, או שהניחו לפני זמן העבודה והשאירו את התפילין גם בשעת העבודה, כדברי השטמ"ק הנ"ל.

בעניין התפילה, מצאנו במקורות אחרים שהכהנים התפללו תפילה מקוצרת, ואף קראו קריאת שמע, כדי שקרבנם יתקבל ברצון (תפא"י). באשר לאנשי מעמד, הפטור מתפילה סותר לכאורה לתפקידם העיקרי להתפלל תפילות מרובות. יש שתירצו שהתפילות לאנשי המעמד נתקנו לאלו שבערים אחרות ולא לעומדים במקדש (תפארת יעקב), אולם ברמב"ם ועוד ראשונים מפורש שאף העומדים במקדש עוסקים בתפילה. לפיכך יש להסביר את הפטור מתפילה בדרך אחרת, שבשעת העבודה עצמה היו פטורים ולאחר מכן התפללו (מאירי), או שעסקו כל הזמן בתפילות, אבל איחרו את תפילת העמידה (ראב"ד).

קריאת שמע בלשכת הגזית. לאחר הקרבת קרבן התמיד מתאספים הכהנים בלשכת הגזית (הלשכה מצוירת כאן מצפון למזבח, ועל כך עיין בשערי היכל למסכת יומא, מערכה כט ומערכה מה), שם הם קוראים קריאת שמע, בתוספת תפילה מקוצרת.

אפשר להסביר זאת על פי המאירי (תענית כו,א ד"ה והמשנה הראשונה), הכותב: "וענין מעמדות הוא זקנים שהיו ממונים להתפלל על קרבנות ציבור, ועומדים שם בשעת עבודה בשם כל ישראל". ובהמשך (ד"ה המשנה השניה): "והיו עומדים בעזרה עד שיקרבו הקרבנות, ואחר כך נכנסים לבית הכנסת ומתפללים". אם כן בשעת העבודה עצמה עליהם לעמוד ממש בעזרה, כראוי לבעל הקרבן העומד על קרבנו, ובאותה שעה נפטרו מן התפילה, ורק בסיום העבודה יתחילו בתפילותיהם. מסתבר, שגם אם תימשך העבודה זמן רב, עד תום הזמן המיועד לתפילה – ישארו במקומם בעזרה ולא ילכו לתפילה. טעם הדבר, שנוכחותם בשעת הקרבן היא תפקידם העיקרי, והתפילות אינן אלא דבר נלווה בשעה שאין קרבן ציבור לעמוד על עבודתו.

בכך מוסבר מה שמצאנו במשנה בתענית (שם), שביום שיש בו הלל, מוסף, או קרבן עצים – בטלו חלק מתפילותיהם של אנשי מעמד. רש"י שם (ד"ה קרבן מוסף) מוסיף, שאנשי המעמד אף מסייעים בפועל להקרבה, כגון בחטיבת עצים ושאיבת מים.

הסבר אחר לעניין זה עולה מדברי הראב"ד (כתוב שם' בברכות א,א): "דע כי בתענית צבור ובתעניות של מעמדות מעולם לא התפללו אלא בסמיכת גאולה לתפלה ובקריאת שמע, אבל היו מאחרים את הכל... וכן אנשי המעמד

מערכה לה. מקום הנחת הציץ והמצנפת (יט,א-ב)

לרצון להם לפני ה'" (שמות פרק כח, לו-לח). בגמרא מובאת, אגב הדיון על הנחת תפילין במקדש, ברייתא: "שערו [של הכהן הגדול] היה נראה בין ציץ למצנפת, ששם מניחין'

נאמר בתורה: "ועשית ציץ זהב טהור... ושמת אתו על פתיל תכלת והיה על המצנפת, אל מול פני המצנפת יהיה. והיה על מצח אהרן... והיה על מצחו תמיד

לנוסח זה ברור יותר שהכהן הגדול חייב להניח תפילין, וראה במערכה הקודמת.

1. זהו הנוסח לפנינו, והב"ח מגיה: "מניח", וכן הוא לפנינו במקבילה בערכין ג,ב.

מצחו... והיה שער נראה מן המצנפת לציץ". וכן במאירי (יומא ז,ב): "זה שאמרה תורה בציץ על המצנפת, עניינו – בסמוך למצנפת, ולא על המצנפת ממש, ושער היה נראה בין ציץ למצנפת ושם היה מניח תפילין".

ג. המצנפת מולבשת על המצח והציץ עליה, וכך מתקיימים שני הפסוקים (ראב"ע)⁴. שיטה זו אינה עולה בקנה אחד עם הגמ' כאן, האומרת שהשיער נראה בין הציץ למצנפת.

מחלוקת הראשונים על מקום הנחת הציץ

הגמ' ביומא (ח,א) מבארת, שהפסוק: "והיה על מצחו" בא "לקבוע לו מקום", כלומר, להגדיר היכן הציץ מולבש על הכהן הגדול. המושג "מצח" ידוע – החלק העליון של הפנים, בין העיניים לבין שורשי שער הראש. אכן, כך כותבים כמה ראשונים, שהציץ מונח על המצח⁵. אולם יש חולקים, ולדעתם מקום הציץ הוא על גבי השיער, במקום הראוי להנחת התפילין⁶. התוספות ישנים (יומא ע"ב, ד"ה אמר) מסבירים, על פי השיטה השניה, את הפסוק "על מצחו" בשתי דרכים: האחת, ש"מצח" האמור בתורה אינו במובן המקובל כיום, ששימש גם בלשון חכמים⁷, אלא בלשון המקרא הכוונה היא למקום השיער⁸. השנייה, שאמנם "מצח" במקרא הוא כמובנו בלשון חכמים, אבל לשון התורה "על מצחו", פירושה: "מעל מצחו".

גם על פי השיטה שהציץ במקום השיער, הציץ נמוך יותר מן המצנפת (ראה להלן בראיה הראשונה שהובאה לשיטה זו). המימרא כאן: "שער היה נראה בין הציץ למצנפת ששם מניחין תפילין" פירושה, אפוא, כדעת רש"י: בין הציץ שלמטה מן התפילין לבין המצנפת שלמעלה מהם.

הרמב"ם (הל' כלי המקדש יג, פוסק: "ואחר כך צונף במצנפת וקושר הציץ למעלה מן המצנפת, ושער היה נראה בין ציץ למצנפת, ושם היה מניח תפילין בין ציץ למצנפת"). נחלקו המפרשים בהבנת דבריו: יש שפירשו את דבריו כשיטה הראשונה לעיל, ש"קושר הציץ" היינו – בפתיל התכלת, והפתיל הוא שנמצא למעלה מהמצנפת, מה שאין כן הציץ עצמו, שהוא על המצח (ר"י קורקוס שם ובפ"ט ה"ב; קרית ספר פ"י); והרמב"ם לא טרח לכתוב זאת, מכיוון

תפילין", ובאופן זה התפילין אינן חוצצות בין המצנפת לבין הראש. ברייתא זו שופכת אור על מקומם המדויק של הציץ ושל המצנפת, ויש בה כדי להסביר את פסוקי התורה אודותם.

הקושי בפסוקים – והפתרונות

בפסוקים האמורים קיימת סתירה פנימית, לכאורה: האם הציץ "על המצנפת", או "על מצח"? במפרשים הוצעו כמה דרכים ליישוב הקושי:

א. הציץ על המצח ולא על המצנפת. "והיה על המצנפת" נאמר על פתיל התכלת, ולא על הציץ עצמו (רש"י ורמב"ן, וציינו לגמרא כאן)².

ב. "על המצנפת" פירושו: בסמוך למצנפת, וכפי שהתורה מפרשת מיד: "אל מול פני המצנפת". כך כותב בעל 'לקח טוב': "על המצנפת. שמא תאמר 'על' ממש? תלמוד לומר: 'אל מול פני המצנפת יהיה'. הא כיצד? 'על' בסמוך. כיצד היה עושה? היה לובש הכובע שהוא המגבע, והמצנפת היה מחזיר על הכובע³... ואחר כך היה מניח את הציץ על

שיטת רבי אברהם בן עזרא: המצנפת מגיעה עד המצח והציץ עליה.

5. רש"י בשמות כח, לו-לז, זבחים כאן ד"ה שער, וערכין ג, ד"ה ציץ; רבנו אליקים ביומא שם ד"ה לקבוע; רמב"ן בפירושו לשמות כח, לו, הכותב: "ומניח הציץ כנגד מצחו מאזן לאזן, ואין הפסק בין מצחו לציץ".

6. תוספות סוכה ה, א, ד"ה ואל, בשם ריב"א, והתוס' עצמם מפקפקים בכך; תוס' עירובין צה, ב ד"ה מקום; תוס' ישנים יומא ע"ב, ד"ה אמר ר' זירא; ריטב"א יומא ח, א ד"ה לקבוע וע"ב ד"ה בכתנות.

7. בנדה כג, נאמר ש"צורת אדם", כלומר, פני האדם, כוללים: "מצח והגבינים והעיניים והלסתות". כמו כן, במשנה במגילה ד, ח, נאמר במפורש שאסור להניח תפילין על המצח, הרי ש'מצח' אינו מקום השיער.

8. הדברים מוקשים, שכן מכמה מקראות נראה ש"מצח" משמעו כמקובל היום: א. במעשה דוד וגלית: "ויק את הפלשתי אל מצחו ותטבע האבן במצחו" (שמואל-א יז, מט, ועיין ר"ק); ב. "והצרעת זרחה במצחו" (דברי הימים-ב כו, יט); ג. "והתוית תו על מצחות האנשים" (יחזקאל ט, ד), ועוד.

2. לדעת רש"י קיים פתיל הנקשר בציץ ועובר מעל המצנפת באמצעה (מלבד פתילים מצדי הציץ). לדעת הרמב"ן מדובר על קשירת הפתיל בעורף הכהן על גבי המצנפת, ואין פתיל העובר מעל כל המצנפת.

3. מדבריו משתמע חידוש בהבנת היחס בין מגבעת למצנפת, עיין שערי היכל למסכת יומא, מערכה קעח.

4. זו לשונו: "ועשית ציץ... והיא נתונה על המצנפת, ואיננה כדמות כתר, כי הוא על המצח לבדו [ולא מכסה את כל הראש], כי על דרך הפשט אין המגבעות כדמות מצנפת, כי המגבעות... שיכסו הראש והם גבוהים, והמצנפת היא בגד דק ארוך צנוף סביב הראש לבדו... והשרים הגדולים עושים ציץ זהב על המצנפת על מקום המצח". בפסוק הבא כתב: "ואל תתמה על מלת 'על', כי כמוהו 'ויבואו האנשים על הנשים'", ומכאן הסיק בעל תורה שלמה (תצוה פרק כח אות קיג) שפירש את "על המצנפת" כמו "עם"; ברם, דבריו שם מוסבים על "ושמת אותו על פתיל תכלת", ולא כתב זאת בעניין היחס בין המצנפת לציץ.

צידה, דוגמת 'והחונים עליו'. כלומר, שלפי ביאור המעתיקים – הציץ איננו על המצח, אלא מעל למצנפת, וכפי שכתב בתחילת דבריו¹¹. שיטה זו מסתייעת מתרגום יונתן: 'ויהי על מצנפתא מעילוי תפילת רישא', הרי שהציץ מעל התפילין; אולם המלבי"ם היסב את דבריו לעניין פתיל התכלת של הציץ (מלבי"ם שמות כח, לז).

ראיות למיקומו של הציץ

כמה ראיות נאמרו לשיטה השניה, שהציץ על השיער: א. התורה קוראת לכובע שלראשו של הכהן הגדול "מצנפת", ואילו זה של כהן הדיוט קרוי "מגבעת" (שמות כח, מ; כט, ו). הבדל זה מתבאר בהנחה, שהמצנפת היתה קטנה יותר, וזאת כדי להותיר מקום לציץ. ומבואר בגמ' כאן, שמצנפתו של הכהן הגדול מרוחקת מהציץ כשיעור המקום הראוי לתפילין, ומכאן, שהמצנפת מונחת במקום השיער בלבד, ואינה יורדת על המצח. ומסתבר, שגם המגבעת אינה מכסה את כל השיער, אלא משאירה מקום להנחת התפילין. מעתה, אם הציץ מונח על המצח, מדוע המצנפת צריכה להצטמצם יותר מאשר המגבעת כדי להותיר לו מקום? אבל אם הוא על השיער הרי זה מיושב. גם לשון הגמ': "שער היתה נראה בין ציץ למצנפת, ששם מניחין תפילין" משמעה, שהן הציץ והן המצנפת מכסים את השיער, ובכל זאת חלק מהשיער מגולה.

יש להשיב על ראייה זו, שהכינוי השונה למגבעת ולמצנפת ניתן להסברה בדרכים אחרות, לפיהן אין הבדל בגודל המצנפת והמגבעת (ראה 'שערי היכל' למסכת יומא, מערכה קעח); או שאמנם הגודל שונה, אך לא כדי להשאיר מקום לציץ, אלא כדי להשאיר מקום בעורף לפתיל התכלת הקשור בציץ (תוס' בסוכה ה, ב; ועיין רמב"ן בשמות כח, לז). ב. אונקלוס מתרגם "על מצחו" – "בין עינוהי"¹², וכך נאמר גם בגמ' (קידושין סו, א): "הקם להם בציץ שבין עיניך". וכשם שבתפילין "בין עיניך" מתפרש על גובה הראש, בתחילת מקום השיער, כך יש לפרשו בציץ (תוס' בסוכה שם).

גם על ראייה זו השיבו (תוס' בסוכה שם), שהלשון "בין העיניים", אין משמעה מקום השיער, והמקור למיקום התפילין על השיער ולא במצח איננו ממשמעות "בין עיניך", אלא מגזרה שווה ל"לא תשימו קרחו בין עיניכם" (מנחות לז, ב).

הגדול צריך למשמש בתפילין, כדי שלא יסיח דעתו מהם, ואם אינו יכול למשמש - עדיף שלא יניח כלל. והרי אינו רשאי להגביה ידיו למעלה מן הציץ (תמיד פ"ז מ"ב), וכיצד ימשמש? על כרחו התפילין למטה מן הציץ. יש להשיב, שלא נאמר שהכהן הגדול אסור להרים ידיו למעלה מהציץ לכל צורך שהוא, אלא שלא תיקנו לו בנשיאת כפים להגביה ידיו. ועוד, שמכיוון שחיוב המשמוש אינו חיוב עצמי, אלא רק כדי שלא יסיח דעתו, הרי שאם אינו יכול למשמש, מפני הציץ - לא משום כך ימנע מלהניח תפילין.

12. כך הוא בתוס' בסוכה שם, ולפנינו בתרגום: "בית עינוהי" (וכך גם בתרגום בשמואל-א שם).

מקום הציץ - שיטת רש"י ורמב"ן. הציץ על המצח, המצנפת על הראש, ובין הציץ למצנפת נראה שער הכהן, ושם הוא מניח תפילין. השיטה שהציץ על המצח מסתייעת מעדויות מימי הבית השני. לגבי פתיל התכלת האוחז את הציץ קיים דיון נרחב על צורתו ומיקומו.

שהדבר מפורש בפסוק ('בגדי כהונה' לרמ"ל שחור, עמ' קע). ראייה להבנה זו ברמב"ם מפירושו לשבת (ו, א): "וטוטפת - כעין ציץ, נקשר על המצח מאוזן לאוזן".

יש שפירשו שדברי הרמב"ם הם שיטה שלישית: הציץ נמצא על גבי שער הראש (כשיטה השניה), והוא גבוה מן המצנפת (כפשטות "קושר הציץ למעלה מן המצנפת"), ושערו היה נראה בין הציץ שלמעלה למצנפת שלמטה. כיצד ייראה השיער מעל המצנפת? הדבר אפשרי, מפני שלשיטה זו המצנפת איננה ככובע המכסה את הראש, אלא כעין סרט המקיף את הראש, ומעליה הראש מגולה⁹. נראה שכך הבין ר' אברהם בן הרמב"ם, הכותב (שמות כח, לז-לח): "והיה על המצנפת - ממעל למצנפת, עליה¹⁰... והיה על מצח אהרן - לולא מה שהזכירו המעתיקים ז"ל [כלומר, חז"ל] היינו אומרים שזה ביאור שהציץ על המצח למטה משער הראש, ומאמרו בתחילה 'על המצנפת' הכוונה בו על

9. כך ניתן להבין גם מתיאור המצנפת בהל' כלי המקדש ח, ב, וכן היא שיטת הרמב"ן (שמות כח, לא), וראה 'שערי היכל' למסכת יומא, מערכה קעח.

10. מבחינת דקדוק לשונו, דבריו ניתנים לשני פירושים: הציץ יושב ממש על המצנפת, והיא חוצצת בינו לבין הראש (כדעת רמב"ם); או שהציץ מונח על הראש גבוה יותר מן המצנפת, כלומר שהיא כעין סרט בלבד, ויש שיער מגולה מעליה ועליו הציץ (מפי הרב יצחק שילת). דברי הגמ' והרמב"ם על התפילין שבין הציץ למצנפת מטים לאפשרות השניה.

11. לדרך זו, נראה ש"על מצח אהרן" פירושו - בחזית פניו, בכיוון המצח. גם במקדש דוד (סי' לו ד"ה אמרינן) פירש כך את הרמב"ם, וכתב ראייה לדבר, שהכהן

על המצח. כך נאמר גם ב'אגרת אריסטיאס' (צח), שהציץ מונח "כנגד גבות העיניים".

סיכום

מלשון הכתובים ניתן להבין שהציץ מונח על המצנפת (ראב"ע), אולם הגמ' כאן מלמדת שהם זה לצד זה, וביניהם נראה השיער וניתן להניח תפילין שם. נחלקו הראשונים האם הציץ מונח על המצח ממש (רש"י), או מעל המצח, במקום השיער (ריב"א), ולפי שתי השיטות הציץ נמוך מן המצנפת. ברמב"ם ניתן להבין שלדעתו הציץ על גבי השיער, ואף גבוה מן המצנפת (שיטת בנו, ר' אברהם; מקדש דוד), ויש אומרים שדעתו כשיטה הראשונה (ר"י קורקוס). עדויות מימי בית שני מסייעות לשיטה הראשונה.

ג. בגמ' בחולין (קלח,א) נאמר: "כיפה של צמר היתה בראש כהן גדול, ועליה ציץ נתון, לקיים מה שנאמר (שמות כח,לו): 'ושמת אותו על פתיל תכלת'". לדעה שהציץ על השיער, הגמ' מתפרשת בפשטות, שהיתה כיפה במקום השיער, כמקובל, ועליה הציץ מונח. לדעה שהציץ על המצח, אפשר שגם הכיפה השתפלה עד המצח; או שהכיפה היתה קטנה יותר (כדברי רש"י שם: כמין כובע קטן), והמילים "ועליה הציץ נתון" פירושה, שהציץ היה תלוי עליה, ולא מונח על הכיפה עצמה.

עדויות מימי בית שני

יוסף בן מתתיהו הכהן, שראה את המקדש במו עיניו, כותב בספרו קדמוניות היהודים (ספר ג,ו,ז) שהציץ היה מונח

מערכה לו. מבוא לקידוש ידים ורגלים (יט,ב)

בגמ' בחולין (קו,ב) וערכין (יט,ב) נאמר: "קידוש ידים ורגלים במקדש – עד הפרק". לדעת מרבית הראשונים, הכוונה למקום חיבור כף היד עם קנה הזרוע². בתוספות מובא בשם ר' אברהם, שמקום הקידוש הוא עד המרפק³, אך התוספות ועוד ראשונים שם הוכיחו שלא כך, מן הגמ' בערכין שם: הגמ' אומרת בתחילה שבלשון בני אדם 'יד' היא עד ה'אציל' (שהוא המרפק, כפי שהאריכו להוכיח תוס' בחולין שם), ואילו הקידוש "עד הפרק" מתאים להגדרת ה'יד' בתורה. הגמ' מקשה על כך מהנחת תפילין, בה נאמר "על ירך", ודינה 'על הקיבורת', כלומר, בין המרפק לכתף! ומשיבה הגמ': "דאורייתא – [גדר 'יד' כולל] קיבורית כולה; בנדרים – הלך אחר לשון בני אדם (ולפיה 'יד' היא עד המרפק); וקידוש ידים ורגלים במקדש – הלכתא גמירי לה". מוכח בבירור ממסקנת הגמ' שהקידוש אינו עד ה'אציל', המרפק.

הרמב"ם בהל' ביאת המקדש אינו מבאר עד היכן יש לקדש, אך בהל' נשיאת כפיים (טו,ה) כתב: "נוטל את ידיו עד הפרק כדרך שמקדשין לעבודה", והבית יוסף (או"ח סי' קכח) ביאר דבריו כדרך הראשונים הנ"ל⁴.

נאמר בתורה: "ועשית כיוור נחשת וכנו נחשת לרחצה... ורחצו אהרן ובניו ממנו את ידיהם ואת רגליהם. בבואם אל אהל מועד ירחצו מים ולא ימותו או בגשתם אל המזבח לשרת להקטיר אשה לה" (שמות ל,יח-כ). רחיצה זו, כהכנה לעבודת הקודש, נקראת בלשון חז"ל גם "קידוש ידים ורגלים"¹. עניינה של המצוה הוא כבוד העבודה, מפני שלעיתים יש לכלוך בידי האדם ורגליו (רמב"ן שמות ל,יט). הגמרא בדפים אלו (יט-כב) עוסקת בהרחבה בהלכות קידוש הידים והרגלים: כיצד הוא מתבצע? האם הקידוש צריך להעשות דווקא בכיור, או גם בכלי אחר? מה טיב המים הכשרים לקידוש, ומה שיעורם? למשך כמה זמן מועיל הקידוש, ואימתי צריך הכהן לשוב ולקדש? במערכה זו נעסוק בעיקרי הלכות הקידוש, גם אלו שלא הוזכרו בגמרא.

מקום הקידוש ביד: כף היד, או עד המרפק?

לשון התורה: "ורחצו... את ידיהם ואת רגליהם". מה נחשב "יד" לעניין זה? האם רק כפות הידים, או שמא עד המרפק, או אף עד הכתף?

3. בשטמ"ק בערכין שם אות ה הובאה דעה זו בשם ר' אפרים. טעמו, שבחולין שם נאמר: "נטילת ידים לחולין - עד הפרק, לתרומה - עד הפרק, קידוש ידים ורגלים במקדש - עד הפרק", ונראה מן הגמ' שם שכוונת הברייתא ל'פרק' שונה לכל אחד מהם, ופירש ר' אברהם, שחולין - עד קשרי האצבעות, ולתרומה - עד חיבור כף היד לזרוע, ולקידוש - עד המרפק. אך רש"י ותוס' שם מפרשים, שה'פרקים' הראשונים הם פרקי האצבעות, והשלישי הוא חיבור כף היד לזרוע.

4. יש להעיר, שמסתימת הרמב"ם "עד הפרק" משמע שלא פירש בסוגיה בחולין כפירוש רש"י וסיעתו, לפיו יש כמה מיני 'פרק', אלא כפירוש תלמידי רבנו יונה (ברכות מא,ב) בדעת הרי"ף, עיין שם.

1. במשנה מצינו הבחנה בין מסכתות שונות: זבחים (פ"ב מ"א ופ"ד מ"ג ומ"י) מנחות (פ"א מ"ב) כלים (פ"א מ"ט) ופרה (פ"ד מ"א) הלשון "רחיצה", כאמור בתורה, ואילו ביומא (פ"ג כמה פעמים, פ"ד מ"ה, פ"ז משנה ג-ד) ותמיד (פ"א מ"ד) הלשון "קידוש". יתכן שהיה שינוי בלשון חז"ל בין תקופות שונות, ומסכתות יומא ותמיד סדרו מאוחר יותר (עיין יומא יד,ב ובספר 'דורות הראשונים' פרק מח).

2. רש"י שם ושם; רבנו תם בספר הישר (חידושים סי' תעה); תוספות בחולין ורמב"ן רשב"א רא"ה מאירי רא"ש ריטב"א ור"ן שם; שו"ת הראב"ד סי' כג; תלמידי רבנו יונה בברכות מא,ב, ועוד.